

УДК 316.442:316.752:316.728

КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ У ПОДВІЙНОМУ КОНСТРУЮВАННІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ НЕРІВНОСТЕЙ: ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

Голіков Олександр Сергійович - кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена аналізу ролі культурного капіталу в конструюванні соціокультурних нерівностей, зокрема його впливу на ціннісно-нормативні структури актора. Автор розглядає життєві плани, ціннісні маніфестації та очікування українських студентів під кутом зору їх капіталізованості, що дозволяє йому зробити висновок про пов'язаність обсягу культурного капіталу та ціннісно-нормативних структур актора.

Ключові слова: культурний капітал, соціокультурні нерівності, ціннісно-нормативні структури, актор, ціннісні маніфестації та очікування

Статья посвящена анализу роли культурного капитала в конструировании социокультурных неравенств, в частности его влияния на ценностно-нормативные структуры актора. Автор рассматривает жизненные планы, ценностные манифестации и ожидания студентов под углом зрения их капитализованности, что позволяет ему сделать вывод о связи между объемом капитала и ценностно-нормативных структур актора.

Ключевые слова: культурный капитал, социокультурные неравенства, ценностно-нормативные структуры, актор, ценностные манифестации и ожидания.

The paper is devoted to cultural capital's role in construction of socio-cultural inequalities, particularly in his influence on values and norms of actor. Life plans, value manifestations and expectations of Ukrainian students from the point of view of their corpus of cultural capital are discussed. On this base conclusion about the connection between volume of cultural capital and values and norms of actor is made.

Key words: cultural capital's, socio-cultural inequalities, values and norms of actor, actor, value manifestations and expectations.

Культурний капітал, який отримує в сучасному суспільстві дуже специфічні значимості в диференціації соціокультурного простору, фактично закладає нерівності, що фундується в умовах неусталеності і які є "нерівностями на майбутнє", "відкладеними розривами" в соціальній тканині. Зокрема "сплячий" (у марксівських метафорах) стан культурного капіталу в умовах нестабільного українського суспільства, про який ми говорили в попередніх дослідженнях, наочно маніфестується у вербальній поведінці актора [див. 5], за якою локується його ціннісно-нормативна структура.

В сучасному суспільстві, конститутивним елементом буття якого є "комбіноване відчуття ненадійності (роботи, наявних прав та засобів до існування), невпевненості (в їх збереженні та майбутній стабільності) та відсутності безпеки (для власного тіла, свого "Я" та його продовжень: власності, сусідів, всієї спільноти)" [1, с. 173], специфічного значення набувають неінституціоналізовані, іноді навіть нераціоналізовані способи розрізнення в суспільстві. Це розрізнення, як доводить Н. Луман, (ре)конструюється неодмінно, питання лише в способах його конструювання та формах його існування. В цьому світлі реконструювань позаінституціональних розрізень ціннісні (як передуючі та сателітні діяльнісним, неструктурним) аспекти конструювання культурного капіталу стануть **актуальним** предметом соціологічного аналізу.

Метою нашої роботи буде аналіз зв'язку між обсягом культурного капіталу актора та його ціннісно-нормативними структурами, які були операціоналізовані в нашому попередньому дослідженні як вербальні еманції культурного капіталу, на рівні рутинізованих масових структур як типового зв'язку, що детермінує в подальшому стратегії та практики конструювання та, відповідно, обсяг та успішність конструювання культурного капіталу актора.

Теоретико-методологічну основу нашої роботи складає на парадигмальному рівні комплекс напрацьованих структурно-конструктивістської теорії П'єра Бурдь'є [2], діялісно-структурної парадигми, що на пострадянському просторі активно розроблювалася Т.І. Заславською та О.Д. Куценко та феноменологічної соціології знання П. Бергера та Т. Лукмана. На концептуальному ж рівні ми спираємось на теорію практик (найбільш повно представлена в [3]) та ціннісний підхід (див., наприклад, [8]), який у використанні до вивчення культурного

Розділ 3. Дослідження проблем молоді та освіти

капіталу ми пропонуємо модифікувати у ціннісно-діяльнісний підхід, синтезуючи з напрацюваннями вищезгаданої теорії практик.

Емпіричну базу статті складають результати міжнародного дослідження кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна “Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств” (2005-2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України, 780 студентів ВНЗ Білорусі та 587 студентів ВНЗ Росії (для Росії вибірка нерепрезентативна); науковий керівник проекту – проф. Сокурянська Л.Г.).

В радянській та пострадянській соціології аналіз ціннісної сфери культурно висококапіталізованих акторів (які позначались номенами “фахівці”, “спеціалісти”, “інтелігенти” та ін.) є достатньо традиційною сферою інтересів. Узагальнюючи напрацювання цієї сфери, вітчизняні соціологи свідчать, що “для професіоналів характерне прагнення застосовувати і зараз, і в перспективі вже наявний професійний досвід і кваліфікацію, працювати в колективі зі стабільними зв'язками, зберігати стабільність досягнутого. Для них навіть перехід на більш кваліфіковану роботу є малобажаним” [4, с. 31], їм більш властиві розуміння необхідності участі у колективних діях, упевненість у підтримці з боку колег, більш високий рівень самоідентифікації із середнім класом при порівнянню з непрофесіоналами доході. Тут реалізуються і соціальний, і культурний капітали, що формують досить чітко визначені експектації й інтенції. Дуже схожі висновки ми отримували в результаті нашого власного якісного дослідження, реалізованого методом фокусованих групових інтерв'ю, однак ми вважаємо за потрібне верифікувати ці побудови, по-перше, на українському просторі (адже З. Голєнкова та Е. Ігітханян ці висновки робили для Росії), по-друге – на кількісному матеріалі, що дозволить екстраполювати наші висновки не в простір гіпотез, а в простір каузального опису та пояснення феномену культурного капіталу актора та його впливу на інші особистісні структури актора.

Дослідження 2005-2007 року свідчить, що гіпотези щодо зв'язку обсягу культурного капіталу та ціннісно-нормативних структур та патернів актора, висунуті ще в якісному дослідженні, в цілому підтверджуються і при кількісному аналізі спряженості ціннісно-нормативної структури та культурного капіталу актора. В якості емпіричних показників культурного капіталу ми використали академічну успішність та один з головних індикаторів культуркапітальної насиченості повсякденності – обсяг домашньої бібліотеки. Саме таким чином ми використовуємо як спосіб культуркапітальної стратифікації наших респондентів, по-перше, найбільш яскравий культуркапітальний повсякденнісний стратифікатор (обсяг домашньої бібліотеки), по-друге ж – найбільш промовистий культуркапітальний діяльнісний індикатор (академічна успішність, культуркапітальну природу якої ми доводили в наших попередніх публікаціях).

Першим з обраних нами в силу специфіки досліджуваного предмету вимірів культуркапітально стратифікованої ціннісно-нормативної системи були життєві плани різних груп студентів.

Таблиця 1 Соціально-професійні плани різних успішнісних груп студентів (у % до опитаних, N=3057)

	Життєві плани									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Тільки на "5"	2,2	1,6	15,5	14,6	39,4	17,1	8,7	26,7	2,5	5,9
На "5" та "4"	3,1	1,7	7,5	9,1	39,5	14,9	7,4	26,9	4,8	12,4
На "4"	3,3	1,3	4,2	5,1	35,2	11,3	5,1	31,0	6,5	17,4
На "4" та "3"	3,4	1,2	2,2	3,6	29,2	11,0	3,9	35,1	5,8	18,3
На "3"	4,7	0,7	0,0	2,7	21,5	8,1	3,4	32,9	11,4	25,5

(в таблиці закодовані різні життєві плани, а саме: 1 – робота в школі, ліцеї; 2 – робота в технікумі, коледжі; 3 – робота у ВНЗ; 4 – науково-дослідницька робота; 5 – практична діяльність за фахом; 6 – адміністративно-управлінська діяльність; 7 – політична, громадська діяльність; 8 – власний бізнес; 9 – байдуже, чим займатися, аби платили гроші; 10 – чітких планів немає)

Таблиця 2. Соціально-професійні плани різних капітально забезпечених груп студентів (на прикладі забезпеченості бібліотекою) (у % до опитаних, N=3057)

Наявність та обсяг бібліотеки	Життєві плани									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Немає бібліотеки	4,5	2,0	3,5	3,0	30,3	10,4	3,0	26,6	4,5	23,6
До 200 книг	3,4	1,2	6,0	5,7	36,2	13,1	5,4	28,3	5,8	14,5
До 500 книг	2,3	1,8	7,2	9,1	37,4	13,5	7,2	30,6	4,8	12,1
До 1000 книг	2,7	1,1	5,1	9,9	34,4	14,8	7,8	34,9	6,2	12,6
Понад 1000 книг	3,3	1,3	11,7	12,9	36,3	13,8	8,3	31,3	5,8	10,8

(в таблиці закодовані різні життєві плани, а саме: 1 – робота в школі, ліцеї; 2 – робота в технікумі, коледжі; 3 – робота у ВНЗ; 4 – науково-дослідницька робота; 5 – практична діяльність за фахом; 6 – адміністративно-управлінська діяльність; 7 – політична, громадська діяльність; 8 – власний бізнес; 9 – байдуже, чим займатися, аби платили гроші; 10 – чітких планів немає)

Виявилось, що різним культуркапітальним групам притаманні різні життєві плани (див. таблиці 1, 2), причому більш культуркапіталізовані групи віддають перевагу академічній, викладацькій, управлінській діяльності, а також практичній діяльності за фахом, в той час як менш капіталізовані – роботі в школі, власному бізнесу, виражають байдужість до конкретного місця роботи, опікуючись лише проблемою заробітку, або маніфестують відсутність соціально-професійних планів. Глибинні мотиви таких маніфестацій залишаються невираженими, але на поверхневому рівні це підтверджує наші гіпотези щодо різних стратегій у різних культуркапітальних груп. Окрім того, ми не вважаємо, що такі види діяльності, як академічна, викладацька, управлінська тощо є більш успішними або такими, що легко конвертують культурний чи соціальний капітал в економічний (тобто є більш прибутковими). Ми пропонуємо інший висновок: саме ці види діяльності (на відміну від роботи в школі або власного бізнесу) в українському суспільстві (навіть в найменш інерційній соціальній групі) сприймаються як найбільш бажані для висококапіталізованих акторів.

Окремої дискусії вартий, на нашу думку, високий – відносно успішних груп – відсоток серед неуспішних та некапіталізованих груп не впевнених в майбутніх планах або байдужих до власного професійного майбутнього. Це може свідчити, на нашу думку, про відсутність звички планувати свою діяльність, про невміння це робити, і, отже, про невисоку власну соціальну суб'єктність в тому сенсі, в якому її пропонує Л.Г. Сокур'янська [9].

Якщо ж звернутися до інструментального аспекту конструювання стратегій (див. таблиці 3 та 4), то виявиться, що більш капіталізовані студенти сподіваються більше на ВНЗ та на себе, в той час як менш капіталізовані – на батьків, родичів, друзів. Дуже характерним є те, що на державні служби зайнятості взагалі мало хто сподівається, поза залежністю від обсягу культурного капіталу.

Таблиця 3. Орієнтації на допомогу при працевлаштуванні українських студентів з різним рівнем академічної успішності (у % до опитаних, N=3057)

	Сподіваються на...					
	Батьків, родичів	Друзів, знайомих	ВНЗ	Служби зайнятості	Тільки на себе	Інше
Тільки на "5"	32,7	17,1	11,2	3,1	49,8	2,8
На "5" та "4"	39,5	16,9	7,6	2,8	47,2	1,2
На "4"	44,1	19,5	5,9	4,2	40,2	1,3
На "4" та "3"	46,4	18,7	6,0	3,1	41,3	1,2
На "3"	37,3	20,7	0,7	4,0	47,3	2,0

Таблиця 4. Орієнтації на допомогу при працевлаштуванні українських студентів з різним рівнем забезпеченості домашньою бібліотекою (у % до опитаних, N=3057)

	Сподіваються на...					
	Батьків, родичів	Друзів, знайомих	ВНЗ	Служби зайнятості	Тільки на себе	Інше
Немає бібліотеки	46,8	16,6	5,2	4,2	37,1	2,0
До 200 книг	42,8	16,6	5,7	3,3	43,7	1,5
До 500 книг	35,3	19,9	9,5	3,5	47,6	1,5
До 1000 книг	39,1	21,3	7,5	2,2	49,6	0,8
Понад 1000 книг	42,0	16,8	7,1	3,4	45,4	1,7

Тобто більш самостійні та успішні стратегії відображаються в подальших "самовпевнених" планах та сподіваннях на ті сфери, де актор вже проявив себе як успішний (ВНЗ). Це знаходиться в логіці вже зазначуваної нами кумулятивності та спадковості практик та стратегій конструювання культурного капіталу, що стосується як кількісного, так і якісного аспекту його конструювання.

Іншим виміром цього інструментального аспекту є визнання факторів життєвого успіху (див. таблиці 5 та 6), де менш капіталізовані групи акцентують увагу на впливових друзях, вмінні використовувати будь-які засоби для досягнення мети, діловій хватці, наявності капіталу, а більш капіталізовані – на інтелекті, професіоналізмі, тобто більш суб'єктно орієнтованих, "самовпевнених" та акторно оптимістичних інструментах.

Розділ 3. Дослідження проблем молоді та освіти

Таблиця 5 Оцінка факторів життєвого успіху в залежності від рівня вузівської успішності українських студентів (у % до опитаних, N=3057, за самооцінкою)

	Фактори життєвого успіху							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Тільки на "5"	35,4	73,9	36,3	48,8	18,9	40,4	24,8	5,3
На "5" та "4"	34,7	71,5	36,1	43,7	23,3	35,0	26,3	5,5
На "4"	43,1	66,9	35,5	37,7	27,4	31,4	25,9	5,9
На "4" та "3"	48,5	56,5	32,6	33,3	33,1	29,0	31,1	6,1
На "3"	50,0	60,7	36,0	29,3	29,3	27,3	30,0	3,3

(в таблиці заковдані різні фактори життєвого успіху, а саме: 1 – впливові друзі; 2 – інтелект; 3 – везіння; 4 – професіоналізм; 5 – вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети; 6 – ділова хватка; 7 – наявність капіталу; 8 – зовнішність)

Таблиця 6. Оцінка факторів життєвого успіху в залежності від рівня обсягу домашньої бібліотеки українських студентів (у % до опитаних, N=3057, за самооцінкою).

	Фактори життєвого успіху							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Немає бібліотеки	42,2	59,1	37,7	36,0	28,3	29,0	32,3	6,7
До 200 книг	39,6	67,4	34,3	39,7	26,6	32,2	29,0	5,0
До 500 книг	41,1	68,2	36,2	41,0	26,8	34,4	23,4	5,6
До 1000 книг	38,5	67,7	35,8	42,0	22,9	34,5	27,0	5,7
Понад 1000 книг	42,7	75,1	32,4	41,9	20,7	36,1	20,7	6,2

(в таблиці заковдані різні фактори життєвого успіху, а саме: 1 – впливові друзі; 2 – інтелект; 3 – везіння; 4 – професіоналізм; 5 – вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети; 6 – ділова хватка; 7 – наявність капіталу; 8 – зовнішність)

Цікаво, що при визначенні факторів життєвого успіху більш стратифікуючою виявляється академічна успішність (діяльнісний аспект конструювання культурного капіталу), аніж обсяг домашньої бібліотеки (структурний аспект). Ця проблема потребує подальшого вивчення.

Нарешті, ще одним виміром є ставлення до політики як індикатор соціальної та громадянської активності та позиції (див. таблиці 7 та 8). Виявляється, що зацікавлено до політики ставляться в 2,5 рази більше відмінників, аніж трієчників, а також володарів великих бібліотек – аніж людей, які не мають жодного доступу до бібліотеки. Зворотні тенденції демонструє варіант відповіді "мене політика дратує". При цьому знов-таки структурний аспект стратифікує набагато слабше, аніж діяльнісний аспект обраних нами індикаторів культурного капіталу.

Таблиця 7 Ставлення до політики українських студентів з різних успішнісних груп (у % до опитаних, N=3057)

	Ставлення до політики і політичних процесів				
	Постійно цікавляться	Періодично цікавляться	Байдужі до політики	Не цікавляться	Політика дратує
Тільки на "5"	29,9	52,6	8,4	2,5	6,5
На "5" та "4"	21,7	58,6	7,9	3,9	7,5
На "4"	16,7	58,6	11,2	3,7	9,7
На "4" та "3"	15,6	57,3	12,5	4,3	10,2
На "3"	12,3	64,4	11,6	2,1	9,6

Таблиця 8. Ставлення до політики різних капітально забезпечених (на прикладі домашньої бібліотеки) українських студентів (у % до опитаних, N=3057, за самооцінкою)

	Ставлення до політики і політичних процесів				
	Постійно цікавляться	Періодично цікавляться	Байдужі до політики	Не цікавляться	Політика дратує
Немає бібліотеки	13,8	56,5	13,8	4,3	11,6
До 200 книг	18,8	59,5	9,1	3,4	9,0
До 500 книг	19,6	59,4	8,3	4,1	8,3
До 1000 книг	24,3	54,8	10,1	3,8	6,5
Понад 1000 книг	29,8	50,4	11,3	2,9	5,5

Таким чином, схеми сприйняття перебувають під впливом культурного капіталу. Тим самим ми замкнули аналітичну схему, показавши взаємовплив інтеріоризованих й об'єктивованих структур.

Отже, саме габітуалізовані схеми визначають стратегії поповнення капіталу, відповідно - соціальну позицію й подальші трансформації габітусу. Тут теза про ансамбльованість й взаємопов'язаність капіталів знаходить нове звучання, одержуючи одночасно підтвердження й потрапляючи під сумнів: адже, з одного боку, виявляється, що поповнення й (ре)конструкція капіталу потребує певного багажу культурного, соціального, економічного капіталів (не тільки як бази, але й у якості перцепціоконструюючого фактору), а з іншого, формування культурного капіталу більш детерміноване не можливостями, наданими при використанні інших форм капіталу, а можливостями, що визначаються наявністю й соціальним досвідом використання саме поповнюваної форми капіталу. Це знаходиться в узгодженості з висновками сучасних дослідників, згідно з якими способи взаємодії структур капіталних нерівностей та освіти "дає переваги особам, що виходять з родин з високим рівнем культурного капіталу ... це перш за все – молодь з інтелігентських родин" [6].

Безумовно, певна інерція процесів 1990-х – 2000-х років зберігається (в тому числі в тому, що засадами успішної стратегії статусного самопозиціонування визнаються економічно детерміновані): найбільшим попитом на своєрідному "просторі капіталів" користуються найбільш конвертовані види знань та навичок. Ситуацію ускладнюють і продіагностовані нами вище інерційні явища радянської соціальної психології та експектацій. Але вже зараз академічна успішність як індикатор та прояв культурного капіталу стає основою для як успішнішої, так і ціннісної стратифікації студентів. Саме в цьому світлі стають більш зрозумілими імплікації соціологічних досліджень капіталістичного суспільства ХХ століття, згідно з якими "соціальні переміщення, що здійснюються завдяки буржуазній освіті, сприяють перш за все відтворенню та збереженню соціальної структури суспільства" [7, с. 25], причому цей висновок радянських соціологів підтверджують, власне, дослідження П. Бурдьє та Ж.-К. Пассерона.

Причому ця диференціація відтворюється не тільки на інституційному, знаковому або й діяльнісному рівні. Ці нерівності відтворюються (не лінійно, звісно, не повністю і не директивно, але тенденційно та статистично значимо) на рівні ціннісно-нормативних структур, очікувань, схем сприйняття та оцінювання, що передують схемам дії, способам та інструментам діяльності, а, отже, відтворенню структур та екстеріоризованих форм. Цей висновок закладає підвалини подальших емпіричних досліджень практик розрізнення в суспільстві, побудованих на неявних, позаструктурних, праксеологічних та ціннісних аспектах ландшафту соціального простору, зокрема з використанням категорій життєвих шансів та стратифікуючих практик, а також з урахуванням ціннісно-діяльнісних та вербально-поведінкових аспектів відтворення диференціацій.

Література:

1. Бауман З. *Текущая современность* / Пер. с англ. Под ред. Ю.В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
2. Бурдьє П. *Формы капитала* / П. Бурдьє // *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики* / Сост. и науч.ред. В.В. Радаев; Пер. М.С. Добряковой и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 519-536.
3. Волков В.В. *Теория практик* / Вадим Волков, Олег Хархордин. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
4. Голенкова З.Т. Игитханян Е.Д. *Профессионалы – портрет на фоне реформ* / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян // *Социологические исследования*. – 2005. - № 2. – с. 28-36.
5. Голиков А.С. *Эманации культурного капитала в вербальном поведении актора (по результатам фокусированных групповых интервью)* // *Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина: "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи"*. – 2008. - № 800. – 208 с., с. 127-135.
6. Зарицки Т. *Культурный капитал и доступность высшего образования (по результатам сравнительного исследования студентов московских и варшавских вузов)* / Томаш Зарицки // *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. – 2006. - № 2. – с. 47-61.
7. Кооп А.В. *Образование и социализм. О закономерностях развития и функциях системы образования при социализме* / А.В. Кооп. – Таллин: "Ээсти раамат", 1983. – 172 с.
8. Ручка А.А. *Ценностный подход в системе социологического знания* / А.А. Ручка. – К.: Наукова думка, 1987. – 156 с.
9. Сокурская Л.Г. *Студенчество на пути к новому обществу: ценностный дискурс перехода: Монография* / Сокурская Л.Г.. – Х: Изд.центр ХНУ имени В.Н. Каразина, 2007. – 576 с.